

ДОСЛІДЖЕННЯ СИСТЕМИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

УДК 81'373. 612. 2

В. В. Зайцева

АНТРОПОНІМИ Й ТОПОНІМИ – ДЖЕРЕЛО ПОХОДЖЕННЯ МЕТОНІМІЇ (на матеріалі сучасної українськомовної газети)

Розглянуто моделі метонімічних перейменувань антропонімів і топонімів у газетних текстах.

Ключові слова: топоніми, антропоніми, метонімічні перейменування, газетний текст.

Рассмотрены модели метонимического переноса антропонимов и топонимов в газетных текстах.

Ключевые слова: топонимы, антропонимы, метонимические переносы, газетный текст.

Models of metonymical transformations of antroponymies and toponiimes have been snvestigated sn the artscle.

Keywords: toponiimes, antroponymies, metonymical transformations, newspaper, text.

Інформаційний стиль мовлення та його газетний підстиль є, на нашу думку, плідним матеріалом для вивчення процесів вторинної номінації й передусім метонімії як однієї з її різновидів.

Сучасні українськомовні газетні тексти характеризуються певним співвідношенням власних та загальних назв як компонентів метонімічних перейменувань. У мовознавстві певний час існувала думка про те, що власні назви – це слова, що не виражають понять (О. О. Реформатський, Г. А. Уфимцева, О. С. Ахманова). «Семантичний клас іменників з номінативно-ідентифікаційною функцією», до яких належать власні назви, вважається неповноцінним і може бути зарахований до недостатніх, неповних структур [6, с. 228].

© Зайцева В. В., 2014

Однак сучасна лінгвістика обґрунтовує думку про те, що власні назви мають значення як у мові, так і в мовленні (Є. Курилович, Л. В. Щерба, О. І. Фонякова). Власні імена, за твердженням Л. В. Щерби, – це поняття, під яке *підводять* певний предмет, із загальною вказівкою, що це не будь-який предмет, а певний. Наприклад, «Австралія – одна з країн» [7, с. 68]. Власна назва (далі – ВлН) одночасно вводить «у ряд», тобто виражає поняття про клас предметів, із яким співвідноситься посередництвом загальної назви, позначення якого ВлН є (у наступних прикладах «країна»), і розрізняє всередині ряду, тобто конкретизує значення ВлН у мові залежно від ситуації її вживання.

Характеризуючи ВлН, зазначаємо, що навколо кожного власного найменування утворюється цілий ореол асоціацій, які часто переносяться на невідомих людей.

Метою пропонованої розвідки є встановлення специфіки вживання антропонімів й топонімів як джерела метонімічного перейменування на шпальтах сучасних газет. Завдання – описати типові моделі власних та загальних назв, які стали джерелом вторинної номінації; дослідити природу семантичних зсувів, що репрезентовані метонімічними перейменуваннями антропонімічного й топонімічного походження.

Знання, спільні для всіх членів мовного середовища, пов'язані з тим чи тим об'єктом, найменованим власною назвою, зараховують до так званого соціального лексичного фону, фонових знань, які більш-менш однакові для всіх людей. «Подібно до того, як слово має властивість масової відтворюваності, так і лексичний фон у своїй основі може бути відомим усім членам національно-культурної та мовної спільності людей» [3, с. 58]. Стійким соціальним фоном наділені в основному ВлН, широко відомі більшості членів того чи того мовного колективу. Але будь-яка ВлН має індивідуальний лексичний фон.

Індивідуальний лексичний фон містить всю інформацію, що є у комунікантів щодо об'єкта або суб'єкта, позначеного цією ВлН. Фонові знання становлять індивідуальний лексичний фон власної назви, накопичуються поступово, залежать від досвіду, соціального статусу, віку кожної конкретної людини. Такий лексичний фон тісно пов'язаний з «особистою сферою», яка охоплює всі поняття, що є близькими для людини – плід її діяльності,

побутові атрибути, які оточують людину, та все те, що розташоване поряд у момент висловлювання в її свідомості [2, с. 358].

Комунікація відбудеться тоді, коли інформація, що входить до складу лексичного фону ВЛН, буде однаковою як для того, хто говорить, так і для того, хто слухає, пише, читає.

Щодо газетних текстів, то тут такі однакові фонові знаки для усіх читачів подає контекстний лексичний фон, що базується навколо вже згаданої ВЛН у кожному конкретному тексті.

Показово, що первинно ВЛН вводиться у текст «семантично порожньою» [4, с. 104], але вона готова прийняти будь-яке наповнення. Змістовне насичення оказіонального лексичного фону відбувається поступово і вбирає в себе характеристики персонажів або географічні назви, що визначив автор. І як результат – власна назва виходить із тексту семантично збагаченою, наділеною багатим комплексом асоціативних значень. Переважно їх можемо зарахувати до локальної семантичної структури, що закріплена за конкретною назвою у певному контексті [4, с. 105]. У такий спосіб ВЛН уходить у текст вже з певним насиченим змістом для читачів. Оказіональний контекст використовується у зв'язку з відомими назвами з метою конкретизації та уточнення конкретного застосування: *Для розв'язання конфлікту між Україною та Росією буде створено міжнародну комісію у складі представництва країн, які підписали Будапештський меморандум, під головуванням ООН* (УК, 22.03.2014) – йдеться про уряди країн, контекст перенесення створюється через дієслова «розв'язання» та «підписали».

Отже, ВЛН пропонуємо розглядати як динамічне поєднання лінгвістичного змісту (поняття) і культурно-історичного фону (реалій, що відтворюють через мову). До культурно-історичного (лексичного) фону можна зарахувати всю інформацію, яка належить денотату ВЛН.

У газетному тексті стилетвірну функцію виконують антропоніми та топоніми.

Антропоніми і топоніми належать до лексичного фону. Лінгвокраїнознавча теорія слова Є. М. Верещагіна та В. Г. Костомарова трактує лексичний фон топоніма як сукупність лінгвального та екстралінгвального чинників. До екстралінгвальної інформації топонімів зараховують відомості, пов'язані з конкретним географічним місцем. На відміну від антропонімів, топоніми наділені

національним колоритом [5, с. 41–57]. Саме завдяки екстралінгвальної частині лексичного фону з'являється можливість використання топонімів у метонімічних структурах. Спостереження за природою походження власних назв, що посередництвом метонімічних перенесень перейшли до загальних, дають підставу говорити про наявність семантичних процесів, які лежать в основі цього переходу. Механізм таких процесів має відповідати певним умовам.

Так, коли відбуваються перенесення одного найменування на інше, носій власної назви повинен бути широко відомою особою саме у цей історичний момент. При цьому всі члени мовного колективу повинні мати стійкий соціальний фон. Наприклад, модель **«автор винаходу»** → **«предмет, що винайшов автор»** є часто вживаною. Саме завдяки їй відбувається метонімічне перейменування в структурі антропонімів: *Сьогодні військові вже зафіксували постріли з «Макарова»* (НМ, 17.02.2014) – зброєю названо за прізвищем її винахідника.

Більшість вторинних найменувань у структурі ВлН виникають у результаті метонімічних перейменувань, що утворюються за моделлю: **«топонімічна назва»** → **«продукція, що виробляється у цьому місті»**: *Навіть за «Таврію» сьогодні просять три тисячі «зелених»* (ВП, 26.02.2014) – попередню марку машини «Запорожець» перейменовано на «Таврію». В основі цього найменування лежить давня назва східної частини Кримського півострова, що населялася таврами. Сьогодні на таврійських землях розкинулося велике промислове місто Запоріжжя. Запорізький автомобільний завод випускає автомобілі марки «Таврія».

Географічні назви виступають основою вторинної номінації для назв *видавництв, вокальних колективів, назв футбольних команд*: *У репертуарі ансамблю «Дніпро» народні пісні і танці* (УМ, 12.07.2013); *«Дніпро» повів у рахунку 3:2* (ВП, 12.03.2014) – ідеться про футбольну команду; *Бо командир «України» обрав служіння своєму народу* (УіСС, 31.02.2014) – про крейсер; *Упродовж багатьох років «Київ» послідовно друкує М. Грушевського* (ЛУ, 21.12.2013) – ідеться про журнал.

За типом метонімічного перейменування наведені приклади можна віднести до метонімії місця, або локального типу перенесення.

Отже, похідне слово так віддалилося від першоджерела, що зв'язок його стає зрозумілим лише в результаті так званої етимологічної метонімії, яка започаткована Ф. І. Буслаєвим.

Метонімічні моделі такого типу розраховано на відповідні знання читача про частину об'єкта, що уособлює в собі ціле. Зокрема, правильно тлумачити знання похідного слова допомагає текст. Метонімічні перейменування топонімів потребують від читача певних фонових знань про об'єкт.

Каузальна, темпоральна та атрибутивна метонімія є основною для метонімічних перейменувань антропонімів в інформаційних газетних текстах.

Серед метонімії антропонімічного походження презентуємо ті, що відтворюють зв'язки між *суб'єктом* і *результатом його дії*. Найтипівішими можна вважати такі моделі:

– **ім'я автора** → **його творчість**: *А Шевченко* клекоче та вивергається вічно й постійно магмою гніву й ненависті до гнобителів України та її поневоленого народу (ЛУ, 11.03.2014);

– **ім'я автора** → **його твір**: *Читаємо Т. Г. Шевченка* японською, китайською, німецькою, французькою (НМ, 20.03.2014);

– **діяч** → **майстерність, що ним досягнута**: *Зізнаюсь Вам: дуже набридло, що в кожному інтерв'ю мене обов'язково порівнюють з Пеле і бажують, майже, завжди одного – досягти рівня Пеле!* (НМ, 10.06.2013);

– **ім'я засновника** → **виробництво**: *Після березневого показу «прет-а-порте» німець може перейти на службу до Версаче* (КіЖ, 16.03.2013);

– **засновник виробництва** → **виробництво** → **продукція, що виробляється підприємством**: *Зате їздять за кордон на власних «мерседесах» або наймають літаки* (Зоря, 23.04.2013);

– **відоме ім'я (історичної особи, літературного персонажа тощо)** → **продукт**: *Могутній український «Руслан»* навдивовижу м'яко приземлився на аеродромі британського міста Рамсгіт, привізши з далекої острівної республіки Сейшели телевізійний комплекс вагою майже 100 тонн (ДУ, 13.02.2013);

– **ім'я** → **кіногерой** → **актор, який виконав цю роль**: *«Третій мушкетер» французького екрана [Жерар Депардьє. – В. 3.] стане громадянином Росії?* (КіЖ, 15.02.2012).

Наслідком зазначених моделей метонімічних перейменувань є транспозиція граматичних категорій:

- 1) категорія істоти замінюється категорією неістоти;
- 2) категорія одиничності вживання – категорією збірності.

Інших морфологічних змін не відбувається, так само не спостерігається порушення лексичної сполучуваності.

Метонімія антропонімів часто зумовлена темпоральними зв'язками між поняттями суміжних об'єктів. В основі темпоральної метонімії лежать асоціації між різними відтинками часу й тими подіями, явищами, об'єктами, людьми, із якими щось відбувається у цей проміжок часу.

Найтипівішими є моделі: 1) **суб'єкт** → **час** (*ім'я людини* → *період її життя й певної діяльності*: *Музей байкаря в брешнєвські часи* міг існувати лише як шкільна експозиція в місцевій школі № 16 (ГУ, 20.12.2013)) та 2) **суб'єкт** → **подія** (*ім'я глави держави, політичного діяча* → *політичні події, що пов'язані з цим ім'ям*): *Про Тимошенківські газові рішення знову заговорить Україна* (ГУ, 31.02.2014).

Зазначені перенесення відбуваються за умов:

- 1) читач має відповідні фонові знання про об'єкт та суб'єкт дії;
- 2) контекст не конкретизує час, про який ідеться;
- 3) заміна категорії істоти на неістоту не викликає порушення лексичної сполучуваності похідного слова.

В основі метонімічних перейменувань антропонімів, що зумовлені атрибутивними відношеннями між поняттями суміжних об'єктів, лежить виділення як суттєвих, так і несуттєвих ознак (властивостей), внутрішніх та зовнішніх характеристик об'єктів.

У межах атрибутивних метонімічних відношень можна виділити підтип, що характеризує відношення між ознакою і суб'єктом, який має властивості ознаки. Типовою моделлю цього підтипу є семантична модель **ім'я автора** → **особливість творчості**, що є різновидом перенесення **суб'єкт** → **ознака**: *Мальовничість України вразила скульптора з Канади Лео Мола, який зазначив, що побачене – Тарас Шевченко, Леся Українка, Соломія Крушельницька – було надзвичайним* (КіЖ, 18.10.2012). Метонімічні перенесення виникають на основі тих асоціацій, які відбивають зв'язки, що існують у реальному світі.

Отже, експресивність метонімічного перейменування антропонімічного походження ґрунтується на актуалізації фонових знань, зокрема, орієнтації читачів щодо відомих історичних осіб, літературних героїв, їхніх характеристик, дій тощо. Неабияку роль

відіграють критерії звичності, поширеності імен, функціонування їх як мовних штампів або як емоційно-образних висловлювань, які деавтоматизують певні метонімії.

Метонімічні перейменування топонімів базуються на локальній, темпоральній, атрибутивній та партитивній (синекдоха) метонімії.

У межах локальних зв'язків поширені такі моделі:

– **найменування частини світу, регіону** → **держави, що там розташовані**: *Народний обранець повідомив, що Європа відмовилась від ГМО на законодавчому рівні. Її землі захімізовані* (ГУ, 22.03.2014);

– **найменування частини світу, регіону** → **жителі цього регіону, назва країни, населеного пункту** → **жителі цієї країни, населеного пункту**: *Донбас боляче прореагував на цю новину* (УМ, 02.03.2014). Метонімічні перейменування, що реалізуються за поданими моделями, є продуктивними. У результаті таких перейменувань відбувається й заміна категорії неістоти на категорію істоти;

– **назва географічного об'єкта** → **подія, що відбувається в цьому місті**: *Майдан приймає гостей Києва* (СВ, 21.03.2014).

Метонімічна модель такого перенесення характеризується заміною категорій. Зміст похідного слова став зрозумілим лише за умов відповідних фонових знань читачів, останнім необхідно знати широковідомі топоніми. В інших же випадках використання ВЛН, які не мають великої популярності серед читачів, потребує відповідного контексту;

– **назва міста** → **заклад, розташований у цьому місті**: *Гарвард вважає за честь приймати такий науковий потенціал з України* (ЛУ, 07.07.2013).

Диференціація значень здійснюється за рахунок фонових знань і певного контексту. Обов'язковою умовою метонімічних перейменувань є вживання загальновідомої власної назви;

– **місце розташування закладу** → **заклад**: *За свідченням сайту «Українська правда», при цьому на Банковій відбулася перепалка* (УМ, 11.12.2013).

Похідне слово в результаті метонімічного перейменування зберігає свої граматичні та лексичні можливості. Обов'язковою умовою вживання метоніма такого типу є його відомість

широкому колу читачів. Це допоможе інтерпретувати значення метонімічного вислову;

– **місце розташування закладу** → **співробітники цього закладу**: *Як і те, що Бориспіль починає вилюднюватися – введено крокує до європейського обслуговування* (МУ, 07.07.2012).

Метонімічні перейменування, що реалізуються за такою моделлю, є двокомпонентними: перша частина моделі – перенесення назви місця розташування закладу або підприємства на саму установу або виробництво можливе за певних фонових знань читачів, друга ж частина – перенесення назви закладу або підприємства на його співробітників можливе за рахунок існування в мові «метонімічних моделей», що дозволяють уживати лексику, яка належить до розряду «заклад», у значенні «його співробітники»;

– **будівля, де розташовано заклад** → **заклад**: *Єлісейський палац зустрів оплесками українського лідера* (МУ, 31.01.2012).

Метонімічним перейменуванням, що відбуваються за цією моделлю, властиві категоріальні зміни. Ті знання, що є частиною лексичного фону ВлН, допомагають визначити значення похідного слова;

– **будівля, де розташовано заклад** → **співробітники цього закладу**: *Водночас поновлений діалог із Банковою дозволяє олігархові повертати до себе нервову увагу прем'єра, яка далеко не завжди чуйно ставиться до кадрових і «аверсних» пропозицій її нинішніх союзників* (ДТ, 14–20.02.2012).

Зазначене метонімічне перейменування реалізується у два етапи: перенесення назви будівлі на сам заклад можливе за умов фонових знань читача; перенесення назви установи на співробітників можливе за рахунок існування «метонімічних формул».

Метонімічні перейменування топонімів зумовлені також темпоральними відношеннями між поняттями сумнівних об'єктів. Типовою є модель, що регулює відношення між об'єктом і часом: **об'єкт** → **час**. Найпродуктивнішим підтипом цієї моделі виступає тип: *географічна назва* → *період, коли відбувається подія, пов'язана з цим місцем*: *Саме після появи названих видань («Козацькі жарти», «Веселий курінь» П. Ребра) незабутній О. Гончар писав: «Подумалось: якщо серед цього хаосу й гіперінфляції Запоріжжя ще жартує і сміється, то, мабуть, не все пропало, ще житиме Україна!»* (ГУ, 13.12.2012).

Моделі властиві фонові знання читачів, оскільки контекст не завжди розшифровує час, коли відбудеться подія.

На межі локальної метонімії та партитивного зв'язку між поняттями суміжних об'єктів, тобто синекдохічного вживання слова, перебувають перехідні моделі:

– **назва країни, столиці – уряд цієї країни:** *Цього не сталося через позицію Німеччини, Франції та Бельгії, котрі заявили, що ми з вами не одностайні в тому, хочеться нам у НАТО чи ні* (ГУ, 02.12.2012);

– **назва країни → армія цієї країни:** *Планується, що в операції візьмуть участь вісім держав ЄС: Велика Британія, Німеччина, Франція, Іспанія, Італія, Нідерланди, Бельгія та Греція* (ГУ, 10. 12. 12);

– **назва країни, міста → спортивна команда:** *У чверть-фіналі зіграють: іспанські «Реал», «Барселона» і Атлетико», англійські «Челсі» і «Манчестер Юнайтед», німецькі «Баварія» і «Борусія», французький «Парі Сен-Жермен»* (УМ, 04.10.08).

Зазначені моделі розраховані на відповідні фонові знання читача про частину об'єкта, що уособлює в собі ціле. Правильно тлумачити значення похідного слова допомагає контекст.

Отже, метонімічні перейменування топонімів здійснюються на підставі переважно локальної та темпоральної метонімії.

В інформаційних газетних текстах широко представлено модель, що перебуває в системі локальної метонімії, яка водночас представлена підтипами, що регулюють відношення між місцем об'єкта й об'єктом. У системі темпоральних типів метонімічних перейменувань топонімів виділяється підтип, що пов'язує об'єкт і час його існування. Метонімічні перейменування топонімів потребують від читача певних фонових знань про об'єкт.

Характерною ознакою зазначених ономастичних явищ є контекст.

Текстотвірна функція ВлН полягає в їх кількоступеневому метонімічному перейменуванні, що забезпечує компресію тексту, а також засвідчує національно-культурний фон інформації.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ ДЖЕРЕЛ

ВП – «Вісті Придніпров'я»

ГУ – «Голос України»

«Зоря»

- КіЖ – «Культура і життя»
ЛУ – «Літературна Україна»
МУ – «Молодь України»
НМ – «Наше місто»
СВ – «Сільські вісті»
УіСС – «Україна і світ сьогодні»
УМ – «Україна молода»
УК – «Урядовий кур'єр»

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Апресян Ю. Д.** Лексическая семантика. Синонимические средства языка / Ю. Д. Апресян. – М.: Наука, 1974. – 367 с.
2. **Апресян Ю. Д.** О регулярной многозначности / Ю. Д. Апресян // Известия АН СССР: Сер. лит. и яз. – 1971. – Т. XXX. – Вып. 6. – С. 509–523.
3. **Костомаров В. Г.** Русский язык на газетной полосе: Некоторые особенности современной газетной публицистики / В. Г. Костомаров. – М.: Изд-во Московского гос. ун-та, 1971. – 267 с.
4. **Кухаренко В. А.** Интерпретация текста: учеб. пособ. / В. А. Кухаренко. – [2-е изд., перераб.]. – М.: Просвещение, 1988. – 191 с.
5. **Суперанская А. В.** Структура имени собственного (фонология и морфология) / А. В. Суперанская. – М.: Наука, 1969. – 206 с.
6. **Фонякова О. И.** Имя собственное в художественном тексте: учеб. пособ. / О. И. Фонякова. – Л.: Изд-во Ленинградского гос. ун-та, 1990. – 104 с.
7. **Щерба Л. В.** Языковая система и речевая деятельность / Л. В. Щерба. – Л.: Наука, 1974. – 428 с.

Надійшла до редколегії 22.03.2014